

ТИББИЁТДА ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ, НАТИЖАЛАРИ ВА ФАЛСАФИЙ ФИКРЛАРНИНГ ҚИСҚАЧА АСОСЛАНИШИ

*Хамзаева Диёрва Хамза қизи,
Расулов Бунёдjon Алижон ўгли,
Маматалиева Соҳиба Абдурашид қизи.
Чирчиқ тиббиёт институти 2-курс талабалари
Илмий раҳбар: ўқитувчи Юсупов Хамза Сафарович
Олий таълим, фан ва инновациялар вазирлиги
Тошкент тиббиёт академияси Чирчиқ филиали*

Аннотация:

Мақола мақсади: Фалсафий фикрларни тиббиётда беморларни текшириш ва даволашда қўлланилиши юқори натижа беришини кўрсатиш. Соғлиғидан шикоят бор ҳар қандай инсон(бемор) руҳий тушкунликка у ёки бу даражада тушади. Беморларни руҳиятини кутариш(психотерапия) беморни даволаниш самарадорлигини 50% гача оширади. Ҳар қандай касалликнинг ИЛК келиб чиқиши(патогенизи)да руҳий омилнинг роли жудда катта(аксиома ва гипотеза). Беморларни текшириш ва даволашда ҳам исбот талаб этмайдиган сўзлардан фойдаланиш (аксиома)беморни руҳий тушкунликдан чиқишига олиб келади.

Кутилаётган натижа: Врач ҳар қандай турдаги беморлар билан мулоқатда бемор руҳиятини ўзига буйсундириши орқали унинг иродасига ижобий таъсир ўтказиш. Беморни ўзини соғайишига ишонтира билиш...

Калит сўзлар: Аксиома, теорема, Айният қонунни, зиддият қонунни, истисно қонунни, фалсафа, метафизика, мантик, риторика, нотиклик санъати, Воизлик санъати , этика, гипатиза, догма.

Асосий қисм: Врач беморларни текшириш ва даволашда бемор билан бевосита мулоқатда бўлади. Мулоқатнинг вербал ёки новербал усулини қўллайди. Ҳар қандай бемор қандай касал бўлишидан қатъий назар руҳий зарбани ўзида ҳис этади ва врачдан касаллик (1—ўринда руҳий зарба) дан фориг бўлишга ёрдам сўраб келади. Шу сабабли врач бемор билан 1— учрашувда беморни соғайишига ўзини ишонтира олса, бемор тез соғаяди(ихлос), агар бемор врачга ишониб ишонмай даволанмаса, танси соғайсада руҳиятида шубҳа сақланиб қолади, яъни руҳий соғаймагани учун, яна бошқа врачга мурожаат қилиб боради. Ўша врач соғайганини айтгандан кейингина тинчланади, яъни руҳий ором топади, соғаяди. Инсон организми 2 қисмдан иборат (тана ва рух) . Тана ва рух бир — бири билан чамбарс боғлиқ. Рух инсон танасини идрок этади, бошқаради, рағбатлантиради ёки

тушкинликка тушишига олиб келади. Инсон руҳиятини шартли тарзда икки қисмга бўлиш мумкин: руҳий тушкунлик(фақат салбий фикрлайдиган негатив холат), руҳий соғлом ёки руҳий юқори кайфият (фақат ижобий фикрлайдиган позитив холат).Инсоннинг руҳияти(руҳиятнинг бир бўлаги кайфияти) юқори бўлса, ҳатто ўзининг кўзи етмаган ишларни бажара олишига ундайди ва бажариши натижасида инсоннинг ўзи кейинчалик ўзига ишончи ортиб боради(кўз қурқоқ қўл ботир). Беморларни руҳиятини кутариш даволаш (психотерапия) беморни даволаниш самарадорлигини 50% гача оширади. Ҳозирги вақтда Республикамиз тиббиётида куруқ сўз билан даволаш диярли қўлланилмайди. Фақат медикаментоз ва жарроҳлик усули қўлланилмоқда.

Дунё тиббиётида, даволашнинг барча турларини кенг қўлланилмоқда. Масалан: психотерапия билан фақат педогогика институтини тугатган психологлар шуғулланмоқдалар. 2023 йилдан тиббиёт институтларида тиббий психология мутахассислиги ўқитила бошланди, ваҳоланки, кўплаб беморлар даво излаб тиббиётдан мутлоқо хабари йўқ фолбинлар, табиб, педогогика институтларини психология йўналишини томонлаган инсонларга даво излаб боришмоқда. Чекка худудлардаги баъзи шундай инсонлар эшиги олдида турнақатор беморларни навбат кутиб турганини кўриш мумкин. Бу навбат туман кўп тармоқли марказий поликлиника битта врач қабулидан бир неча баробар кўпроқни ташкил этади. Ҳатто бир кунда навбатга ёзилганлар 100 дан ортганини кўриш мумкин. Врач сифатида бу холатга хасад эмас, ҳавас қилиш керак. Ва бу табибнинг бу даражада беморлар муштоқ бўлиб навбатда туриш сабаблари ўрганилди. Ҳар қандай беморда руҳий тушкунлик бўлгани учун беморни даволай олишига ишонтира оладиган ҳар қандай инсонга улар

ишониб олдига бормоқда. Масалан шундай инсонлар борки тиббиёт олийгоҳларида ўқимаган(табиблар, фолбинлар, педогогика институтларида психология буйича ўқиганлар...) ўзига руҳий соғайишига исбот талаб этмайдиган сўзлардан фойдаланиб (аксиома) беморни руҳий тушкунликдан чиқишига олиб келади.

1. Барча табиб, фолбин, психолог...лар беморларни ўзига жалб этиш учун, тинимсиз ўз устига ишлаб жалб этишнинг барча усулларни такомиллаштириб бормоқдалар,(гул ўзини чанглатиши учун, арини ўзига жалб этади.) натижада беморларнинг кўриш ва даволаши ҳисобидан моддий манфаат кўрмоқда. Кўп пул топгани сабабли, ўз устига мутассил ишламоқда.

2. Табибда (фолбин, психолог...)да беморлар билан мулоқатда бемор дарди(шикояти)ни сабр билан эшита олиши;

3. Бемор билан мулоқат вақтида кибрга берилмаслиги;

4. Ўзини беморга ҳайри — хоҳ қилиб кўсата олиши;

5. Беморга ўзини бундай касалларни кўпини даволаган қилиб кўрсатиш(масалан магазинга кирган киши чунтагида кам пул бор, магазиндаги моллар қиммат, лекин харидор ўзини бой қилиб кўрсатмоқда, чунки унинг чунтагида қанча пули борлигини ўзидан бошқа одам билмайди);

6. Бемор билан мулоқат вақтида барча омиллар беморни табибга ишончини ортириши(масалан шифо излаб келганларнинг кўплиги, соғайиб кетганлардан эшитганлари, энг муҳуми “ тиббий олтин сўз” ХУДО ҲОҲЛАСА , ШИФО ТОПАСИЗ деган беморга ишончи билан бошланиши;

7. Беморга руҳий таъсир натижасига ўзига психологик буйсундириши(исбот талаб этмайдиган мақоллардан унумли ва ўринли фойдаланиши . Масалан: қуй ҳам бир терини ичида бир неча бор семириб, бир неча бор озади. Бу ерда беморни қуйга тенглаштирилмади, бу маъжозий маънода, Сизнинг ҳам ҳозирча бироз тобингиз (мазангиз) йўқ(Сиз касалсиз деб айтмайди). Бу ерда ҳам сўз уйинидан унумли фойдаланиб бемор руҳиятини кутаради(масалан 1 та автобусда 7 ёшгача бўлганлардан йўл кира олинмайди деб ёзилган 2— автобусда 7 ёшдан катталар пул тўлаши шарт деб ёзилган. Ҳар икки автобусдаги ёзув бир ҳил маънони беради, лекин инсонга икки таъсир этади. 1 си ижобий , 2 си салбий.

8. Беморлар навбат кутаётган бу табиблар олдин инсон соғлиғига боғлиқ исбот талаб этмайдиган(аксиома), ва талаб этадиган (теорема), сўзларни излаб топиб, бир неча бор қўллайдилар. Кейинчалик бу сўзлар(гап) миқдори ошиб бориши билан беморларни жамоа (кўплаб) қабул қила бошлайди(риторика, нотиклик санъати, воизлик...).

9. Бу инсонлар инсонлар психологияни чуқур ўрганадилар. Инсонларга қандай сўз ёкишини қидириб топа оладилар. Беморларга соғлиғига боғлиқ сўзлар қўл келишини олдиндан билиб, шу сўзларни қидириб

топиб, асослаб гапирадилар, асослашда дунёвий, диний, фалсафий... фикрлардан ҳам кенг фойдаланадилар.

10. Бемор билан мулоқатда беморнинг нотўғри фикрини тўғридан тўғри нотўғри демасдан, Сизнинг фикрингиз тўғри, масалани бошқа томонидан ҳам уйлаб кўрайлик деб, ўзининг тўғри фикрини асослаб рад этолмайдиган даражада тушунтириб, бемор фикрини ўзгартириш лозим.

11. Табибнинг олдида турли мавқега эга беморлар даво истаб келади(ривоят: бир шоҳ тушида барча тиши тушиб кетган. Эртасида шоҳ бош таъбирчини чақириб туш таъбирини сўрайди, Шоҳим Сизнинг барча қариндошларингиз ўлиб, фақат Сиз қаларкансиз дейди ва бошидан ажралади. Чет бир қишлоқдан бир таъбирчи келиб, шоҳим Сизнинг умрингиз бошқа қариндошларингизга қараганда узоқ бўларкан дейди ва мукофат олади.) Бу ерда табиб шоҳга ҳам гадога ҳам ёқадиган исбот талаб этмайдиган сўзлардан ИНДИВИДУАЛ фойдаланади.

12. Бемор билан мулоқатда даволавчи томонидан айтилаётган гап(сўзлар комбинацияси) бемор соғлиғи тўғрисида тўғри мантиқий фикрлаш(касаллиги қандай ривожланди, нима қилиш керак, қандай текшириш ва даволаниш керак (Айният қонуни).

13. Бемор билан мулоқатда бемор фикрига зид, беморни кўнглига тегадиган, тушкунликка тушган инсонни яна эзадиган сўзларни мутлоқо қўлламаслиги керак(Зиддият қонуни).

14. Бемор билан мулоқатда бир —бирига зид бўлган икки фикрдан бири чин, иккинчиси хато, учинчи фикрга ўрин бўлиши мумкин эмас. (Учинчиси истисно қонуни).

15. Оғир беморлар билан мулоқатда турли тахминлардан фойдаланади(гипотеза).

16. Ў

Л
И
М

ҳ

а 17. Табиблар рухий давога қўшимча, беморларни кўришда кўпинча турли гиёҳлар(фитотерапия)дан фойдаланади.Ёки турли физиотерапия(иссиқ тош, турли иссиқ ванна, туз ғори...) дан фойдаланади.

18. Табиб, фолбин. Психолог...лар масус тиббиёт институтига ўқимагани учун ОАВдаги тиббиётга тегишли умумий тиббий билимдан ўқимли фойдаланади, Агар битта йўналишда чуқурроқ савол жавоб қилинса, билими саёзлиги билиниб қолишидан қурқиб, тинимсиз ўз устида ўқиб борадилар.

и • 100 ЙИЛДАН ОРТИҚ УМР КЎРИШ УЧУН...

- ☀ Узоқ яшаш учун, биринчи навбатда, соғлом, тартибли ҳаёт кечирish;
- ☀ Кам ейиш, кам ухлаш, кам гапириш;
- ☀ Туз, шакар, ҳайвон ёғини кам истеъмол қилиш;
- ☀ Биринчи навбатда, кўпроқ мева-сабзавот истеъмол қилиш;
- ☀ Спиртли ичимликлар, наркотик моддалар, сигарет, носвойдан узоқ бўлиш;
- ☀ Кўпроқ зайтун ёғи, парранда, балиқ гўшти истеъмол қилиш;
- ☀ Ҳар куни жисмоний машғулотлар билан шуғулланиш. Кунига камида 1 соат яёв юриш;
- ☀ Бахтли оила соҳиби бўлиш;
- ☀ Асаббузарликдан, ҳаяжонланишдан сақланиш;
- ☀ Иш фаолияти инсонни толиктириб қўймаслигига ҳаракат қилиш;
- ☀ Аллоҳга астойдил ишониш, хотиржам, яхши кайфиятда бўлиш;
- ☀ Ҳар доим мижоз мўътадиллигини сақлаш, танани чиқиндилардан тозалаш;
- ☀ Қад-қоматни тўғри сақлаш;
- ☀ Жисмоний, рухий ҳаракатларни, уйқу билан уйғоқликни мўътадиллаштириш;
- ☀ Оғирлигини бир меъёрда, бўйининг узунлигига мос ҳолда ушлаб туриш;
- ☀ Кундалик овқатлар таркибидаги ҳайвон ёғи миқдорини камайтириш;
- ☀ Иккита ранги оқ – шакар билан тузни иложи борича кам тановул қилиш (шакар ўрнига тоза асални хоҳлаганингизча еяверинг);
- ☀ Таркибида сода бор озуқаларни тановул қилманг. Чунки сода қон таначалари парчаланишига, қон босими ортишига сабаб бўлади;
- ☀ Баданни меъёрида қуёшда чиниқтириш, сувда чўмилиш, очик ҳавода нафас олиш;
- ☀ Мунтазам шифокор кўригидан ўтиш;
- ☀ Ҳар хил дориларни иложи борича истеъмол қилмаслик. Чунки одам танаси дориларга ўрганиб қолиши мумкин. Ҳар қандай дорининг асорати қолади;

Аксиома - (қадимги юнонча: *ἀξίωμα* — ахиома) — ўз-ўзидан равшанлиги, аёнлиги сабабли исбосиз қабул қилинадиган ҳолат, тасдиқ, фикр. Дедуктив қуриладиган илмий назарияларда асосий тушунчаларнинг бошланғич хоссалари. Аксиомалар тизими билан киритилади ва бошқа ҳамма хоссалар, тасдиқлар (теоремалар) улардан фойдаланиб мантиқий исбот қилинади. Айният қонуни, зиддият қонуни, учинчи истисно қонуни мантиқий Аксиома ҳисобланади. (Аксиомага мисол сифатида Евклид

геометриясини параллеллик аксиомасини келтириш мумкин: Текисликда тўғри чизикқа тегишли бўлмаган O нуқта орқали шу тўғри чизикқа биттадан ортиқ параллел тўғри чизик ўтказиш мумкин эмас“. Архимед аксиомаси, Сермело аксиомаси ва бошқа Аксиома атамаси Юнонистонда пайдо булган, биринчи маротаба Аристотел асарларида ишлатилган. Абу Наср Форобий, Умар Хайём, ал-Хоразмий ва бошқа алломалар ҳам Аксиомани атрофлича текширишган).

Теорема (юн.. theoreo — — қарамайман, текшираман) — **математикада аксиомалар асосида қатъий мантиқий мушоҳада билан исботланадиган тасдиқ**. Масалан, геометрияда Пифагор теоремаси, алгебрада Виет теоремаси. Одатда, "А бўлса, В бўлади. (" кўринишга (лекин шарт эмас) эга. Бунда А тасдиқ Т.нинг шarti, В тасдиқ эса хулосаси дейилади. $V \leq A$ тасдиқ, $A < V$ га тескари Т. деб аталади. У ҳар доим тўғри бўлавермайди — алоҳида исбот талаб этилади. Агар тўғри Т. ҳам, унга тескари теорема ҳам исботланса, А тасдиқ. В учун зарурий ва етарли шарт деб аталади ҳамда $A \leq V$ кўринишда ёзилади. Т.лар математик тушунчаларни ўзаро боғлайди ва шу жиҳатдан жуда чуқур саёзлиги, кенг торлиги, татбиқи бор йўклиги билан баҳоланади).

Айният қонуни – **тўғри, мантиқий фикрлашнинг муҳим қонунларидан бири**. Айният қонуни мантиқ фани (формал мантиқ)да ўрганилади. Айният қонуни ҳам тафаккурнинг бошқа қонун ва шакллари сингари предмет, ҳодисаларнинг маълум объектив хусусият ва муносабатларини акс эттиради. Предметларнинг нисбий мустақилликка эга бўлиш хусусияти, маълум давр ичида маълум муайянликни сақлаб қолиши, маълум аниқ мазмун ва шаклга эга бўлиши, бошқа нарсалардан фарқ қилиб туриши инсон тафаккурида бир неча минглаб йиллар давомида қайта-қайта акс этиши жараёнида Айният қонуни шаклида ифодаланган. Бу қонун бўйича муҳокамада, мунозарада ҳар бир фикр, ҳар бир тушунча ўзининг бошланғич маъносини ўзгартирмаслиги, айнан сақланиб қолиши, аниқ, равшан бўлиши лозим. Айният қонуни талабларига риоя этилмаса, фикрлаш ноаниқ бўлади, тушунчалар алмаштириб юборилади, натижада тафаккур объектив реалликни тўғри акс эттира олмайди, ҳақиқатни билиб бўлмайди. Фақат мантиқий, тафаккур учун хос бўлган бу қонуннинг мазмунини кенг маънода ишлатиш, объектив реалликка кўчириш метафизикага олиб боради. Бу қонун мантиқда $A=A$ шаклида ифодаланади.

Зиддият қонуни (мантиқда) — икки қарама— қарши фикр айни бир вақтда ва айни бир нисбатда тўғри бўлиши мумкин эмаслигини кўрсатувчи қонун. Предметлар ва ҳодисалар ўртасидаги объектив муносабат тўғри фикрлаш жараёнида инсон миясида бир фикр бир вақтнинг ўзида икки маънода ишлатилмаслигини тақозо қилади. Бу тўғри фикрлаш ва чин муҳокамаларнинг ажралмас хоссаларидан биридир. Тафаккур ривожидида қарамақарши фикрлар тўқнашувини инкор этмасдан, бир вақтнинг ўзида бир предмет ҳақида икки зид

фикрга йўл қўймасликни талаб қилади, яъни вақт, предмет, нисбат жиҳатдан бирликни назарда тутаяди. (Май, ёмғирни умуман зарарли ёки фойдали деб бўлмайдими, у маълум даврда маълум ўсимликлар учун зарарли, бошқа бир даврда фойдали бўлиши мумкин. Фикрлашнинг бузилиши тафаккурда чалкашликларга ва нотўғри хулосаларга олиб келади).

Учинчиси истисно қонуни — формал мантиқнинг асосий қонунларидан бири. Дастлаб Аристотел ифодалаб берган. Бу қонунга кўра, бир — бирига зид бўлган икки фикрдан бири чин, иккинчиси хато, учинчи фикрга ўрин бўлиши мумкин эмас. Бу қонун қайси фикрнинг чинлигини кўрсатиб бера олмайди, лекин қайси фикрдан бири тўғри бўлса, кейингиси албатта нотўғрилигини билдиради. Учинчиси истисно қонуни. "А ёки В ёки В эмас" формуласи орқали ифодаланади. Учинчиси истисно қонуни билиш ва муҳокама юритиш жараёнида тўғри хулоса чиқариш учун муҳим бўлиб, ўзаро зид қарашларни аралаштириб юборишга йўл қўймайди.

Фалсафа (юнонча φιλοσοφία — „донишликни севиш“, юнонча φιλέω — „севаман“ ва юнонча σοφία — „донолик“) — энг умумий фан (назария), дунёқараш шаклларида бири бўлиб инсон фаолияти соҳаларидан бири. У киши қандай яшаши, ҳаёт кечириши керак (этика); қайси нарсалар мавжуд ва уларнинг табиати қандай (метафизика); билим нима (эпистемология); ҳамда қандай фикрлаш тўғри (мантик) эканлигини ҳал қилишга уринади.

Афлотун ёки Платон (юн.: Πλάτων) (мил.ав. 428/мил.ав. 427 — мил. ав. 348/мил. ав. 347) қадимги юнон файласуфи бўлган. Устози Сократ ва шогирди Арасту билан биргаликда Афлотун Ғарб маданиятини шакллантирди. У шунингдек математик, ёзувчи ҳамда Афинадаги илк академия асосчиси бўлган. П. фалсафасининг асосий моҳияти — „ғоя“ („эйдос“)лар ҳақидаги таълимотида баён этилган. Унинг фикрича, ғоя ҳақиқий борлиқ, биз биладиган ва яшайдиган дунё унинг соясидир. Ҳақиқий ўзгариш ва тараққиёт ғоялар дунёсига хос, соялар дунёсидаги ҳара-кат эса унинг инъикосидир. Ғоялар дунёсининг қонуниятларини ҳамма ҳам била олмайди. Уларни биладиган зотлар жуда кам учрайди, бу зотлар улкан ақл эгалари бўлади. Аксарият кишилар соялар дунёси билан кифояланади. П. ғоялар дунёсини нарсалар дунёсидан устун кўяди, чунки ғоялар дунёси идеал нарсалардир. Инсон ғоялар дунёси билан соялар дунёси ўртасидаги зотдир. Унинг руҳи ғоялар дунёсига, жисмоний танаси соялар дунёсига мансубдир. Шунинг учун руҳ ва тана бирлигидан иборат одам икки оламга тегишлидир. Руҳ инсоннинг ҳақиқий қисмидир. Биз ҳаёт деб атайдиган нарсалар руҳ жисмоний танада яшайдиган вақтдир. П.нинг билиш назарияси унинг ғоялар ҳақидаги назариясига асосланади. Билиш — анамнесис, яъни жоннинг эйдослар ҳақидаги хотираси. Эйдосга бўлган муҳаббат (эрос) маънавий юксалишга ундайдиган сабабдир.

II. педагог ва тарбия назариётчиси сифатида ҳам машхур. Фуқароларни тарбиялаш давлатнинг асосий вазифаларидан деб ҳисоблади. Унинг фикрича, болалар қаётининг биринчи куниданоқ махсус муассасаларда тарбияланиши керак: 3-7 ёшда ўйинлар мактабларидаги уйлар ёки боғчада таълим олиши; 7-17 ёшда мактабда ёзув, ўқиш, мусиқани ўрганиши; 17-20 ёшда харбий-гимнастик таълим олиши; 20-30 ёшда келажакда ҳукмдор учун зарур бўлган фалсафий таълим олиши лозим.

Метафизика (юнонча, meta ta physika — физикадан сўнг) — борлиқнинг сезгилардан юқори турувчи принциплари ва умумий асослари тўғрисидаги фан. Физикада тадқиқотчи бевосита ҳиссий объектлар устида изланиш олиб борса, метафизикада эса тадқиқотчи сезгилар воситасида англаб олиш мумкин бўлмаган объектларни тадқиқ этади. Метафизиканинг тадқиқот мавзусига кирувчи сифат, мазмун, моҳият, ҳодиса ва бошқа объектлар тўғрисида фикр юритганда уларни бевосита кўриб бўлмайди, улар бошқа нарса ва ҳодисаларнинг ўзаро алоқадорликлари жараёнида намоён бўлади. Шу жиҳатдан тарихан метафизика атамаси, кўпинча, фалсафа атамасининг синоними сифатида ишлатилган. Метафизика атамасининг пайдо бўлиши Аристотелнинг „Метафизика“ номли асари билан боғлиқлиги ҳақидаги фикр фалсафий адабиётларда кенг тарқалган. Аммо метафизика атамасини Платон асарларида мустақил билиш методи сифатида учратиш мумкин. Аристотелнинг „биринчи фалсафа“га оид табиий-илмий масалаларни қамраб олган маъруза ва асарларини Андроник Родосский тўплаб, уни „Метафизика“ деб номлади. У 14 китобдан иборат тўпламдир. Аристотел тузган фанлар таснифида ўзининг аҳамияти, қадр - қиммати жиҳатдан биринчи ўринни борлиқ ҳақидаги фан эгаллайди. Аристотел уни „биринчи фалсафа“ ёки теология (худо ҳақидаги таълимот) деб атайди. Бу фалсафа „иккинчи фалсафа“ (яъни физика)дан шу билан фарқ қиладики, физикада бевосита сезгилар орқали сезиладиган аниқ объектлар тадқиқ қилинса, „биринчи фалсафа“да борлиқнинг материя ва шаклнинг аниқ боғланишига боғлиқ бўлмаган жиҳати, асл илдизи тадқиқ қилинади. Аристотел фикрича, метафизика инсоннинг субъективлиги билан ҳам, инсон фаолияти билан ҳам боғланмаган бўлиб, у фанларнинг ичида энг қимматлиси, инсон ҳаётининг воситаси, қувончининг манбаидир.

Мантиқ далил келтириш ва хулоса чиқариш принципларини ўрганувчи фалсафий тадқиқотдир. Формал фан сифатида мантиқ абстракт унсурли тизимларни тадқиқ этади, бу унсурлар таъкид ёки аргументлар бўлиши мумкин. Мантиқ муаммолари ўзи ичига парадокслар, хатолар, сабаб ва оқибатлар орасидаги боғларга оид саволларни олади. Мантиқ — тўғри тафаккур юритишнинг асосий қонунлари ва шакллари ҳақидаги фан. Мантиқ ўзининг шаклланиш ва ривожланиш тарихига эга. Гегел фикрича, фалсафа мантиқ шаклида мавжуд, унинг ўрганиш

объектини тафаккур ташкил этади. Мантикнинг асосий вазифаси ҳақиқатни аниқлаш, унга эришиш йўлларини ўрганишдир.

Мантиқ тафаккурнинг намоён бўлиш шакллари ва тараққиётини, шу жумладан, фикрлар ўртасидаги алоқадорликни кўрсатадиган қонун қоидалар йиғиндисини ўрганади. Мантикнинг вазифаси — чин фикрни, ҳақиқатни аниқлаш. Мантиқ илмининг ўрганиш объекти тафаккурдир. Тафаккур 3 хил шаклда: тушунча, ҳукм (мулоҳаза) ва хулоса чиқариш шаклида мавжуд бўлади. Муҳокама юритиш ана шулар ва уларнинг ўзаро алоқаларга киришиши натижасида вужудга келадиган бошқа мантиқий тузилмалар (мас, муаммо, гипотеза, назария, ғоя ва бошқалар)да амалга ошади.

Риторика (юнонча: рхеторике — нотиклик) — нотиклик санъати; кенг маънода умуман бадиий наср ҳақидаги фан. (Мил. ав. 5—4-асрларда Юнонистонда юзага келиб, мил. ав. 3—2-асрларда тизимли фан шаклини олган. Мил. ав. 1-асрда) Римда тарқалган. 5 қисмдан иборат бўлган: материални топиш, жойлаштириш, сўз билан ифодалаш (3 услуб: юқори, ўрта, пастки ҳамда услуб кўтаринкилигининг 3 воситаси: сўз танлаш, сўзларни бириктириш ва услубий фигуралар ҳақидаги таълимот), ёдлаш, талаффуз. (Қадимги даврда **Аристотел** (Сицерон, Квинтилиан ижодида) ишлаб чиқилган, ўрта асрларда ва янги даврда (Россияда Ломоносов ижодида) ривожлантирилиб, 19-асрда адабиёт назариясига қўшилиб кетган. Кейинчалик "Риторика" термини дабдабали, қуруқ сафсатани англаган (қаранг Воизлик санъати)^[1].

Воизлик санъати - жамоат олдида нутқ сўзлаш, нотиклик санъати; илмий-сиёсий маъруза, баҳс, мунозара, тарғибот ва ташвиқотнинг асосий воситаси сифатида кенг ижтимоий мавқега эга бўлган санъат. (Юнонистонда воизлик риторика дейилган. Қадимда Шарқ мамлакатларида ҳукмдор шахсан ўзи жамоат олдида чиқиб, ўз сиёсати, халқаро аҳвол ва б. ҳақида нутқ сўзлаган. Эл олдида чиқиш, айниқса жума намози, ҳайит, наврўз кунлари ва б.да, мамлакатлараро уруш бошлангандаги йиғинларда одат тусига кирган. 9-асрга келиб, бу муҳим ишни хушовоз, таъсирчан гапирадиган, ишонтира оладиган махсус кишилар — воизларга топширганлар. Шундай қилиб, В. с. шаклланди. Ривожига жараёнида дабирлик (давлат аҳамиятидаги ёзишмаларни иншо этиш ва ўқиб бериш), хатиблик (диний, сиёсий майлдаги нотиклик), музаккирлик (диний-ахлоқий масалаларни шарҳлаб бериш) каби тармоқлари вужудга келган. В. с. нинг нутқ матнлари, тингловчиларнинг билими, ижтимоий мавқеи ва б. хусусиятларга кўра турли мақом (қисм) ларга бўлинган: султониёт (юқори табақа учун), хутубу жиҳодия (жанговар нутқлар), ғарибона мақом (оддий халқ учун) ва б. В. с. ижтимоий ва бадиий жиҳатдан муҳимлиги туфайли асрлар давомида ривожлана борди. Ўрта асрларда В. с. нинг назарияси ва талқин услубларини ёритувчи илмий, услубий ва хрестоматик асарлар яратилди. В. с. ни ўргатувчи махсус соҳа — калом илми, балоға илми юзага келди. В. с.

ўтмишда катта ижтимоий қудрат касб этган, ҳозирги нотиқлик санъати ривожда муҳим рол ўйнаган.)

Этика (қадимги юнонча: *ἠθική [φιλοσοφία]* – „ахлоқ фалсафаси“, *ἦθος* (ēthos) – „одат“) шахс ёки жамият одатларини, ахлоқ нормаларини ўрганувчи ҳамда белгиловчи фалсафий тадқиқотдир. У „тўғри“-„нотўғри“, „яхши“-„ёмон“ тушунчаларини таҳлил қилади. Этика *мета-этика* (этика концептлари), *норматив этика* (этик қийматларни белгилаш) ва *амалий этика* (этик қийматларни ишлатиш) бўлимларидан иборат. Этика ахлоқшуносликнинг фалсафий-назарий муаммоларини ва ахлоққа доир дидактик-амалий асарларни ўз ичига олади. У инсоният ўз тажрибаси орқали эришган донишмандлик намуналарини ҳикоятлар, ҳикматлар, нақллар, мақоллар тарзида баён этади, кишиларга ахлоқнинг моҳиятини тушунтириб, фалсафий хулосалар чиқаради, уларга ахлоқий қонун-қоидаларни ўргатади. Этиканинг қуйидаги мезоний тушунчалари – категориялари бор: фазилат ва иллат, яхшилик ва ёмонлик, ҳалоллик, ростгўйлик, камтарлик, адолат, бурч, виждон, номус, идеал, бахт, ҳаётнинг маъноси ва бошқалар. Ахлоқ инсон ва жамият ҳаётининг барча (шахсий, жамоавий, касбий ва ҳ.к.) жабҳаларини қамраб олганлиги туфайли уни ўрганувчи этика барча фанлар билан алоқадор. Эндиликда этика олдида қатор глобал муаммолар турибди; инсоният ҳозир ноосфера (техникавий муҳит)да яшаб, биосфера (биологик муҳит)дан тобора узоқлашиб бормоқда, инсон тафаккури вужудга келтирган фан ва техника тараққиёти эндиликда инсоннинг ўзига, унинг мавжудлигига қарши хавф сифатида ҳам майдонга чиқмоқда: атом, водород, нейтрон бомбаларнинг, ядровий каллакли баллистик ракеталарнинг яратилиши, оламий океаннинг, ер ости ва ер усти сувларининг захарланиши каби ҳодисалар экологик тозаликдан ҳам кўра ахлоқий покликни талаб қилмоқда. Клонлаштириш, бир инсон аъзосини бошқа инсонга кўчириб ўтказиш, эвтаназия (беморнинг ўз ўлимини тезлаштириш тўғрисидаги илтимосини қондириш) ва бошқалар муаммолар ҳам ахлоқий аралашувга муҳтож. Ўзбек миллий этикаси бошқа фалсафий фанлар каби минтақавий табиатга эга бўлиб, унинг илдизлари Авестога бориб тақалади. Авестода илгари сурилган 3 фазилат – эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал яхлитлигидан иборат ахлоқий ғоя барча даврлар ўзбек этикаси учун умумий тадқиқий асос бўлиб келди. Тасаввуфий этикада мазкур яхлитлик 4 фазилат яхлитлиги (эзгу фикр, эзгу сўз, эзгу амал ва маърифат) шаклида намоён бўлди (Азизиддин Насафий, Кошифий). Нақшбандия тариқати ахлоқшунослигида эса асосий эътибор инсоннинг замон ва макондаги ролига, ахлоқий хаттиҳаракатнинг замон эҳтиёжларини ҳисобга олиши, илоҳий ва инсоний фазилатларнинг уйғунлиги масаласига қаратилди (Баҳоуддин Яқшбанд, Алишер Навоий). Ўрта асрлар ўзбек этикасида назарий фикрлар билан панднома усулидаги ҳикоятлар омухталиги кўзга ташланади (Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Югнакий, Яссавий, Пошшохожа). Бу жиҳатдан

темурийлар давридаги пандномалар, айниқса, Навоийнинг „Махбуб ул-қулуб“ асари ноёб ҳисобланади. Кейинги даврлардаги энг эътиборли панднома Гулханийнинг „Зарбулмасал“ асаридир. Жадидчилик ҳаракати даврида ахлоқшуносликка эътибор янада кучайди; жадидлар миллий озодликка эришиш йўлини халқ ахлоқий даражасини ва маърифатни юксалтиришда кўрдилар. Анбар Отиннинг „Қаролар фалсафаси“, Авлонийшг „Туркий Гулистон ёхуд ахлоқ“, Фитратнинг „Нажот йўли“, „Оила“ асарларида шахс ахлоқий ҳаётининг жамият таракқиётига таъсири, янги турмуш тарзининг ахлоқийлик билан боғлиқлиги масалалари кўтарилди.

Гипотеза (қадимги юнонча: *ὑπόθεσις* - ҳйпотҳесис — асос, тахмин) — ҳодисаларнинг қонуний (сабабли) боғланиши тўғрисидаги тахминан мулоҳаза, фараз. Гипотеза илмий билишни ривожлантириш учун асос бўлади. Гипотезанинг мантиқий жиҳатдан таҳлил қилиш (таққослаш, анализ ва синтез, мавҳумлаштириш ва умумийлаштириш) асосида бевосита билимга ўтиш, сабабий боғланиш асосида қонуниятларни очиш каби босқичлари бор. Умумий гипотеза бир гуруҳ ҳодисалар, жараёнлар хусусияти ва сабаби тўғрисидаги, хусусий гипотеза алоҳида, якка ҳодисалар, жараёнлар сабаби тўғрисидаги тахминдир. Ҳар қандай гипотеза текширишни талаб қилади. Натижада унинг эҳтимоллиги ортади ёки камаяди, ҳақиқатлиги исботланади ёки рад этилади. Янги фактларни эски назариялар билан изоҳлаш мумкин бўлмаганда, чекланган миқдордаги фактлар ва кузатишларни изоҳлашда гипотезага эҳтиёж туғилади. У кейинги билимларга, текширишларга йўл очади, янги назариялар эса яна бошқа гипотезани туғдиради. Гипотеза билиш жараёнининг ажралмас қисми сифатида муҳим аҳамиятга эгадир.

(Юридик фанлар тизимида эса, гипотеза ҳуқуқ нормасининг бир қисми бўлиб, унда дипозицияда кўрсатилган қонданнинг кучга кириши учун зарур бўлган аниқ ҳаётий ҳолат (воқеа, ҳаракат, ҳодисалар) ўз ифодасини топади”. Шунингдек, гипотеза ҳуқуқ нормасининг ҳаракатини, амал қилиш шартини кўрсатувчи (вақт, жой, субъект ва бошқалар) юридик фактларни ифода этувчи таркибий қисм сифатида ҳам эътироф этилади. Таъкидлаш лозимки, гипотеза матни “агар”, “агарда”, “у ҳолатда” каби сўзлари ёки шунга яқин сўзлар билан бошланиши ҳам мумкин.

Гипотеза ўз навбатида қуйидаги турларга бўлинади: оддий, мураккаб ва алтернатив.

Алтернатив (муқобил) гипотеза эса ҳуқуқ нормаларининг амал қилиши санаб ўтилган шарт-шароитлардан бирига боғлиқ эканлигини баён этади).

Догма (юн. догма – фикр, қоида, таълимот):

1) қандай шароитда қўлланишидан қатъи назар, танқид кўзи билан текширилмай кўр-кўрона қабул қилинаверадиган қоида, далил-исбоциз муҳокама. Доғматик фикр билиш йўлига, фан таракқиётига тўсқинлик қилади (қаранг Доғматизм);

2) илоҳиётда диндорлар учун Яратувчи томонидан жорий қилинганлиги учун мажбурий ҳисобланган, муҳокама юритмасдан эътиқод қилинадиган илоҳий таълимотга эмпиризм нуқтаи назаридан берилган баҳо (қаранг Ақида).^[1] Бирор дин, идеология ёки бошқа ташкилот томонидан қабул қилинган ва муҳокама қилиниши тақиқланган ишонч ёки доктринадир. Худди шунингдек, илоҳий ақидани рад қилувчи атеистик ғояларини кўр-кўрона қабул қилинаверишга догматик атеизм дейилади.^[2]

Догматизм, ақидапарастлик — танқидий нуқтаи назардан текширмай, аниқ шароитни ҳисобга олмай кўр-кўрона фикр юритиш усули. Фалсафада Догматизм бирор тезисни фалсафий тизимга асос қилиб олиб, унинг ҳақиқатлигини исбот қилиш шарт эмас деб фикр юритишда намоён бўлади. Қадимги даврда фалсафада ҳамма нарсани шубҳа остига олувчи скептикларга қарама-қарши ўлароқ ижобий фикр ва таълимотни илгари сурувчиларни догматиклар деб аташган. Иммануил Кант тажриба ва кузатув билан ҳисоблашмай, инсон ақл-заковати бунга ҳақлими-йўқми деб ўйламай метафизик фикрловчиларни догматиклар деб ҳисоблаган. Догматизм диний таълимотда қатъий, ҳеч бир эътирозга йўл қўймайдиган ақидаларга риоя қилишда, фан соҳасида эса, тайин тарихий шароитларни ҳисобга олмай ўзгармас қонун ва қоидаларни тан олишда намоён бўлади. Догматизмга асосланган тафаккур усули илмий билишга зид, назария билан амалиётнинг бир-биридан ажралиб қолиши натижасидир.

Фойдаланилган адабиётлар.

1. Книга: Энциклопедия / Редкол.: И. Е. Баренбаум, К 53 А. А. Беловицкая, А. А. Говоров и др. — М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. — 800 с.: илл. ISBN 5-85270-312-5 «Энциклопедия» насчитывает 35 томов, хотя последние не были написаны именитыми авторами. С 1782 по 1832 Панкук и его последователи расширяют «Энциклопедию» до 166 томов.

2Vikipediya <https://uz.wikipedia.org/wiki/Falsafa> 15-yanvar, 2001